

חלק ז': מדיניות רשות חסות הנוער - סרחבי התערבות, תכנית פיתוח המענים וכיוונים לעתיד

| טלי יוגב¹ | גילי סולוביצ'יק² | איילת כוכבי סמסליק³ |

מבוא - תפקיד רשות חסות הנוער

רשות חסות הנוער אמונה על טיפול חוץ-ביתי סמכותי כופה כאסטרטגיית התערבות במתבגרים במצבים של סיכון מוגבר, סכנה ועבריינות. החוק הוא שמקנה למדינה את הסמכות להתערב בחייהם של מתבגרים אלה, בין השאר באמצעות השמה במעונות רשות חסות הנוער וזאת כדי להגן עליהם ועל סביבתם וכדי לספק להם מענים חינוכיים-טיפוליים שמותאמים לצורכיהם.

השמתם של בני נוער במעונות החסות נעשית מתוקפם של שני חוקים עיקריים: **חוק הנוער שפיטה, ענישה ודרכי טיפול⁴, וחוק הנוער טיפול והשגחה⁵**. חסות הנוער מספקת לבני הנוער המופנים אליה רשת מענים חוץ-ביתיים סמכותיים כדלהלן: מערך אבחון והסתכלות קצר טווח, מסגרות ארוכות טווח בדגמים שונים, קורות גג כתחליף לחיי הרחוב וחלופות מעצר מוסדיות.

חסות הנוער פועלת לקידום ולפיתוח מענים ייחודיים, מגדריים ומגזריים, מתוך פיתוח מיומנויות טיפול וחינוך המותאמות לאפיוני אוכלוסיית היעד, צרכיה וקשייה ובכללם השלמת השכלה והכשרה מקצועית. מעונות החסות מקיימים קשר שוטף עם משפחות בני הנוער ועם גורמי הטיפול בקהילה. חסות הנוער מקיימת מעקב ותמיכה אחר בוגרי המסגרות כדי לסייע בשילובם בקהילה עם סיום שהותם במעונות. באחריות הנהלת חסות הנוער קביעת מדיניות, פיקוח ובקרה על מכלול השירותים הניתנים במעונות, בכפוף להוראות חוק הנוער

¹ עויס טלי יוגב היא הממונה על המעונות, מנהלת רשות חסות הנוער, אגף נוער, צעירים ושירותי תקון במשרד הרווחה והשירותים החברתיים.

² עויס גילי סולוביצ'יק היא מפקחת השמה ארצית ברשות חסות הנוער.

³ עויס איילת כוכבי סמסליק היא מפקחת טיפול ארצית ברשות חסות הנוער.

⁴ חוק הנוער (שפיטה, ענישה ודרכי טיפול), תשל"א - 1971

⁵ חוק הנוער (טיפול והשגחה), תשי"ד - 1960

שפיטה, ענישה ודרכי טיפול ותקנותיו ובהלימה למדיניות ולתפיסות העבודה של משרד הרווחה והשירותים החברתיים.

1 האוכלוסייה במעונות חסות הנוער

רשות חסות הנוער נותנת מענה חינוכי טיפולי לנערים ולנערות בני 12-20. בחסות הנוער כ-63% מהמטופלים הם נערים וכ-37% נערות. אוכלוסיית השוהים במעונות החסות הם בני נוער אשר לגביהם מוצו כל אפשרויות הטיפול המוצעות בקהילה ובמסגרות השמה חוץ-ביתיות אחרות. בני הנוער מאופיינים בחוסר אמון בסיסי, בחוסר מוטיבציה, בעבריינות, בשוטטות ובבריחות מהבית. מקצתם חוו פגיעה מינית ואחרים הם עצמם פוגעים מינית. רובם סובלים מעזובה ומהזנחה והם חסרי עורף משפחתי. שיעור ניכר מבני הנוער משתמשים בחומרים פסיכואקטיביים ובאלכוהול, בעלי רקע של בעיות נפשיות והיסטוריה פסיכיאטרית. מרבית אוכלוסיית המטופלים מאופיינת בחוסר גבולות, בבעיות התנהגות קשות, בסף תסכול נמוך, בקשיים בוויסות דחפים וסיפוקים, בתחושות זעם, כעס ותסכול ובביטחון עצמי נמוך. בשנים האחרונות חלו שינויים במאפייני האוכלוסייה המופנית לרשות חסות הנוער ויש להם השלכות חשובות:

אופי העברות - בעשור האחרון האוכלוסייה המופנית למסגרות חסות הנוער, בכלל זה הוסטלים, היא ברמת פגיעה קשה ביותר ובעלת אפיונים אנטי-סוציאליים ובכלל זה ביצוע עברות חמורות יותר (אלימות ומין). בעבר, מרבית בני הנוער הופנו על רקע של עברות רכוש (45%) ושימוש בלא רשות (30%), ו-20% בלבד הופנו על רקע של עברות אלימות. בשנת 2014, 44% הופנו על רקע עברות האלימות - רצח, הריגה, תקיפה חמורה, מין, חבלה חמורה ועוד.⁶

נתוני שירות המבחן לנוער מצביעים כי בעבר 50% מן ההפניות הסתיימו באי תביעה, לעומת 25% מן ההפניות כיום - עובדה המצביעה אף היא על החמרת העבריינות. חשוב לציין כי כיום מופנים למעונות בני נוער עם עברות שבעבר לא הופנו בגינן, דוגמת רצח, הריגה ומעשי אלימות ואונס קשים.

מעורבות שירותי טיפול טרם ההפניה - למעלה מ-50% מבני הנוער המופנים למעונות טופלו בעבר בשירותים העוסקים בנוער בסיכון.⁷ כך מגיעים למעונות

⁶ ראו בסקירה זו, חלק ג': בני נוער וצעירים בניתוק או מעורבים בפלילים, קבוצה א': קטינים המעורבים בפלילים, 2. האוכלוסייה שבטיפול רשות חסות הנוער.

⁷ כאהן-סטרבצ'ינסקי ולוי, 2011

בני נוער ששבעו התערבויות וטיפולים, והם חסרי אמון במבוגרים ובמערכות המוסדיות. עובדה זו משפיעה על העדר מוטיבציה עד סירוב קיצוני של בני הנוער לשיתוף פעולה ולפיכך יש צורך בכפיית הטיפול.

התנהגויות מסכנות ובעיות תפקוד קשות - נובעות בעיקר מן העובדה כי יש גידול ניכר בכמות המופנים בתחומי התמכרויות, בעיות פסיכיאטריות ורמה קוגניטיבית נמוכה, המובילים לחוסר תפקוד קיצוני. מבדיקה בכל מעונות החסות עולה כי כ-50% דיווחו על היותם נפגעי התעללות פיזית ו/או מינית וכשליש מהם עברו התעללות כזו במשפחה. למעלה מ-40% מבני הנוער במסגרות השונות נמצאים במעקב פסיכיאטרי שוטף ומטופלים תרופתית (לא כולל תרופות להפרעות קשב וריכוז). בכל הקשור לנערות, 88% מהן הותקפו מינית (למעלה מ-35% במשפחה), 78% משתמשות בסמים ובאלכוהול, 37% מהן ביצעו מעשה אובדני ופגיעה עצמית ול-17% מהן הפרעות אכילה מאובחנות.

ירידה בגיל המופנים - 25% מהנערים בחסות הנוער היום הם עד גיל 15. עקב שינוי חוק הנוער, גם בני נוער, אשר עברו עברות קשות ביותר ושהו בעבר במעצר בכלא, מופנים למעונות. זאת בצד הפניות רבות של בתי המשפט לנוער של בני נוער צעירים מאוד שנמצאים "בתחילת דרכם הפלילית" ויש צורך מיידי בהתערבות ובעצירת התדרדרותם. מצב זה חייב את המעונות להיערך לתכניות ייחודיות לקבוצות אלה (בעיקר בתחום עבריינות המין).

2 מרחבי ההתערבות

מעונות חסות הנוער בנויים כרשת בפריסה ארצית וכרצף המותאם לחומרת מצבם של בני הנוער. מבנה זה מאפשר מגוון טיפולי רחב וניוד בני הנוער ממעון אחד למעון אחר בהתאם למצבם ולצורכיהם. המסגרות פועלות במתכונת מדורגת של סמכות וטיפול כופה, כדי לתת מענה למדרג החומרה המשתנה של מצב בני הנוער המופנים להשמה בהם. כמו כן, מפעילה חסות הנוער מענים זמניים למצבי חירום, מסגרות אבחון והתארגנות ומפעילה מערך מעקב וסיוע לבוגרי המעונות.

2.1 מרחבים תפיסתיים

מערך המעונות בחסות הנוער כולל שלושה מרחבים תפיסתיים:

המרחב התפיסתי הראשון כולל מעונות שבהם מרחבי התערבות קצרי טווח שהם "שערי הכניסה" העיקריים והראשוניים למערך המענים בחסות:

- מעונות לאבחון והתערבות במשבר;

- חלופות מעצר מוסדיות;
 - מסגרות לנוער חסר קורת גג.
- המרחב התפיסתי השני** כולל את המעונות ארוכי הטווח, שבהם פועלים מגוון מרחבי התערבות:
- מעונות נעולים - שבהם פועלות קבוצות בתנאי נעילה - מכונים 'מרחב המגן';
 - מעונות פנימייתיים - שבהם פועלות קבוצות בתנאי פנימייה כוללנית - מכונים 'מרחב הקידום';
 - מעונות מקיפים - שבהם פועלות קבוצות מגן וקידום;
 - מסגרות משלבות בקהילה - הוסטלים בקהילה - מכונים 'מרחב השילוב'.
- המרחב התפיסתי השלישי** הוא מעקב אחר הבוגרים ומתן ליווי ותמיכה בעת שילובם חזרה בקהילה, בין בחזרתם למשפחותיהם ובין בשילובם בדירות בוגרים.
- מבנה תפיסתי ותפקודי זה מאפשר נידום של בני הנוער ממסגרת אחת לאחרת לפי הצורך ובהתאם לתפיסה הטיפולית-חינוכית הייחודית הנהוגה בכל אחד מן המעונות.

2.2 תפיסת התערבות

2.2.1 אפיוני מעונות החסות במרחב התפיסתי הראשון

מעונות האבחון וההתערבות במשבר נועדו לבחון את כוחותיהם, קשייהם וצורכיהם של בני הנוער במגוון תחומי החיים: התנהגותי, לימודי, תעסוקתי, רגשי/נפשי, משפחתי וחברתי. מטרת האבחון היא לסייע בהבניית תכנית טיפול המשכית בעבור בני הנוער. כמו כן, משמשות מסגרות אלה למתן מענה בזמן משבר קיצוני, המצריך התערבות קצרת טווח במתודה מותאמת של עבודה סמכותית כופה. חלק ניכר מבני הנוער, המופנים למעונות החסות, עוברים הליך של אבחון והתארגנות טרם קליטתם במעונות ארוכי טווח.

בני הנוער המופנים למעונות אלה מצויים במשבר תפקודי ו/או רגשי אקוטי בחייהם, המצריך התערבות ממוקדת כדי לסייע להם בהתארגנות ובעצירת ההתדרדרות. כמו כן, משולבים במעונות האבחוניים נערים ונערות שיש צורך בהערכה מקיפה לגבי צורכיהם ויכולותיהם טרם שילובם במעונות החסות השונים. מעונות האבחון וההתערבות במשבר הם הנדבך הראשון במערך ההתערבות הסמכותית בחסות הנוער. בבסיס האבחון הכרה, לעתים בפעם הראשונה בחיי אותם בני נוער, בכוחותיהם וביכולותיהם ולאודוקא התמקדות

בקשייהם ובחולשותיהם. ההבנה היא כי הכוח והיכולת הם שיסייעו בשיקומו של הנער בהמשך, יספקו לו משענת ותמיכה, חוויות של הצלחה ומסוגלות עצמית, ויהוו בעבורו כוח מניע חיובי שישמש תחליף לדפוס ההישרדותי שבו נאלץ הנער לנקוט בחייו עד כה.

טווח השהות במעונות הללו הוא כשלושה חודשים, ובסיום השהות משולבים בני הנוער בתכניות מותאמות בקהילה ובעיקר במסגרות חוץ-ביתיות המותאמות לאפיוניהם ולצורכיהם.

חלופות המעצר המוסדיות: מדובר במסגרות סגורות, הגם שאינן נעולות, שהן חלופה למעצר בעבור קטינים שנמצאים בהליכי מעצר, על פי חוק המעצרים, במסגרת ההליכים נגדם בחוק הנוער שפיטה, ענישה ודרכי טיפול. בני נוער, שישולבו במסגרות אלה לאחר מעצרו, שהו טרם קליטתם בבתי מעצר או בכלא "אופק" או ששהו בחלופות מעצר ביתיות שלא הקנו את הגבולות והמוגנות הנדרשים. כל נער או נערה שנמצאים בהליך מעצר, כאמור, יכולים להיקלט בחלופה, ובתנאי שהביעו הסכמתם לשהות בה ושמקיימים את הנדרש מהם במסגרת. השמתם של קטינים בחלופות מעצר נגזרת מסעיף 10א לחוק הנוער (שפיטה, ענישה ודרכי טיפול), הקובע כי: "לא יוחלט על מעצרו של קטין אם ניתן להשיג את מטרת המעצר בדרך שפגיעתה בחירותו פחותה, והמעצר יהיה לפרק הזמן הקצר ביותר הנדרש לשם השגת המטרה כאמור; בקבלת החלטה על מעצרו של קטין, יובאו בחשבון גילו והשפעת המעצר על שלומו הגופני והנפשי ועל התפתחותו".

גם בתי המשפט הדנים בסוגיית מעצרו של קטינים גורסים, כפי שהביאה לידי ביטוי כבוד השופטת ארבל, שכאשר נידונה סוגיית מעצרו של קטין עד תום ההליכים המשפטיים נגדו, נקודת המוצא היא כי יש לעשות כל מאמץ כדי לאתר חלופה פוגענית פחות המשיגה את תכלית המעצר בהתחשב, כמובן, בנסיבות הספציפיות ובכל מקרה לגופו.⁸ בחלופות המעצר המוסדיות נערך גם הליך אבחוני בסיסי, שלאחריו מועברות המלצות לגבי המשך הטיפול בבני הנוער. השהייה בחלופות המעצר היא כשלושה חודשים, ובסיום התקופה האמורה יביאו רשות חסות הנוער בשיתוף שירות המבחן לנוער את המלצותיהם בפני בית המשפט הן בעניינו של הקטין.

קורות הגג הזמניות לנוער חסר קורת גג נותנות מענה בסיסי לפי סולם הצרכים של מאסלו⁹ - מספקות מקום לינה, הזנה ודאגה לצורכי הביטחון האישי

⁸ בשי"פ 9222/12 פלוני נגד מדינת ישראל - נדון בפני כב' שופטת העליון, ע. ארבל מיום 1.1.13.

⁹ Maslow, 1943

והמוגנות של השוהים בהם. נערים ונערות מגיעים לקורות הגג לאחר שמצאו עצמם מחוץ לביתם, לאחר משברים קשים ביחסים עם הוריהם, וחלקם משתמשים בקורות הגג בתור תחליף לחיי הרחוב. בקורות הגג ייקלטו בני נוער בני 12-18, ושהותם במסגרות אלה תעוגן בהסכמה שלהם ושל הוריהם או לחילופין בתיאום עם עו"סים לחוק הנוער ואסמכתא חוקית מתאימה. חשוב להדגיש, כי בשונה ממערך המענים בחסות, הניתן על בסיס טיפול סמכותי כופה, ההגעה אל קורות הגג הפרוסות ברחבי הארץ והשהות בהן היא על בסיס רצוני.

2.2.2 אפיוני מעונות החסות במרחב התפיסתי השני:

במרחב התפיסתי השני נמצאת שדרת ההתערבות העיקרית של חסות הנוער היינו - מעונות לטווחי שהייה ארוכים. מעונות אלה כוללים את מרחבי המגן, הקידום והשילוב. את האבחנה ביניהם יש לעשות על פי כמה מאפיינים עיקריים:

המאפיין הראשון הוא מידת העצמאות וחופש הבחירה האישי הניתן במרחב. המאפיין השני נוגע למידת האינטראקציה והממשק עם הקהילה. המאפיין השלישי הוא מקום והיקף השימוש בסמכות כופה בתהליך ההתערבות, והמאפיין הרביעי הוא משך השהות במרחב.

מרחב המגן: על פי חוק, מרחב זה מוגדר "מעון נעול". במרחב המגן שוהים בני הנוער על פי צו בית משפט הקובע השמה במסגרת נעולה. בני הנוער המופנים למרחב המגן מאופיינים בהעדר מוטיבציה לטיפול, הם שרויים במשבר קשה, נמצאים במצב של סיכון מוגבר וסכנה מיידית וזקוקים לתקופת רגיעה והתארגנות. התנהגותם מתאפיינת באלימות רבה, בוונדליזם, בפגיעות עצמיות, בהסתכנויות קיצוניות ובהרגלי בריאות והיגיינה לקויים ביותר. רבים מהם משתמשים בחומרים פסיכואקטיביים, מעורבים בפלילים ומפגינים תפיסות והתנהגויות אנטי-סוציאליות. למרות זאת, מרביתם ניחנו ביכולת לפתח דפוסי התנהלות חברתית תקינים ואדפטיביים אם יקבלו טיפול מקצועי הכולל גבולות, הגנה, אמפתיה, חום ואהבה.

המעון הנעול מאפשר התנהלות עצמאית מינימלית ומינימום בחירה בתחומי החיים השונים. במרחב זה מתבטאת בדרגה הגבוהה ביותר העבודה הסמכותית הכופה בחסות הנוער. מידת הממשק עם הקהילה, הן הסובבת והן קהילת המוצא, היא הנמוכה ביותר. במעונות הנעולים מתבטאת תפיסת ההתערבות הגורסת כי כדי להביא נער או נערה לפניית לטיפול יש להרגילם למבנה ולסדר יום קבועים ולהבנות בעבורם ואתם את דפוסי הבחירה האישית שבהם כשלו עד כה - דפוסים שגויים אשר בגינם השתם במרחב הנעול הייתה מחויבת המציאות. הפעילות החינוכית-טיפולית אינטנסיבית ביותר ואת רובה ככולה

מכתיב המעון. לסביבה החיצונית, קרי למשפחה ולקהילה, השפעה מועטה על המתרחש במרחב המגן. הטיפול במתכונת הנעולה חייב שיהא קצר ככל האפשר, מתוך קידום של בני הנוער למרחבי הטיפול הפתוחים יותר והמגבילים פחות. החשש הוא כי דפוסי החיים במערך המגונן והמובנה, שבו ל"מנהל החיצוני"¹⁰ יש מקום נרחב, יביאו לפיתוח הסתגלות יתר ויפחיתו את יכולת התפתחותו של "מנהל פנימי"¹¹ של הנער, כזה שיאפשר לו ניווט וניתוב חייו באופן עצמאי בעתיד.

מרחב הקידום: מרחב הפועל בתנאי פנימייה מקיפה - מספק בתחומו את כל צורכיהם של בני הנוער, ומרבית הפעילות החינוכית-טיפולית מתרחשת בין כתלי המעון. מרחב זה סגור ותחום אך אינו נעול והוא מאופיין במידה רבה יותר של עצמאות, אחריות ובחירה אישית. בני הנוער המשולבים במרחבי הקידום הם אלה שלהם רמה גבוהה יותר של אמון במערכת, הם בעלי יכולת לקיום דיאלוג מצמיח ומקדם עם הצוות במקום, והם נדרשים לתהליכי שינוי והתפתחות שיטתיים ומתוכננים. בבסיס ההתערבות החינוכית טיפולית במרחב זה עומדת ההנחה כי בני הנוער זקוקים למערך מובנה ומוגדר של משימות ואתגרים, שבהם עליהם לעמוד תחת הכוונה ופיקוח של צוות מקצועי ומיומן. לאחר ששיגו את אבני הדרך שיספקו להם יציבות וביטחון ביכולתם להתנהלות נורמטיבית ואדפטיבית יוכלו לתרגל יכולות אלה תוך כדי שהם נחשפים בהדרגתיות לקהילה הסובבת ונהנים מ"רשת ביטחון" במסגרת הקידומית. השימוש בסמכות הכופה מוגבל ביחס למרחב המגן ואת מקומה של הסמכות תופס הדיאלוג הטיפולי-חינוכי. חלק מבני הנוער המשולבים במרחבי הקידום נקלטים ישירות מהקהילה, ואחרים מגיעים לאחר תקופת התארגנות וויסות במרחב הנעול, במעון להתערבות במשבר ואבחון או בחלופת מעצר מוסדית. השהות במרחבי הקידום ארוכה ביחס למרחב המגן אך גם אותה ראוי לתחום בזמן כדי לאפשר לבני הנוער אימון בסביבה המדמה, קרוב ככל האפשר, חיים עצמאיים בקהילה.

מרחב השילוב שזור בקהילה שבה נמצא המעון, ובני הנוער המשולבים במעונות אלה משובצים בבתי ספר, במרחבי פעילות פנאי, בתעסוקה ובהתנדבות בקהילה, דרך קבע. חלק מבני הנוער יופנו ישירות למרחבי השילוב מהעובדים בקהילה, ואחרים יגיעו למרחבים אלה לאחר שהות במרחב הקידום או לאחר שהות במעונות אבחון והתערבות במשבר. בני נוער המשולבים במעונות

^{11,10} מנהל חיצוני ומנהל פנימי הם מונחים המתייחסים למוקד השליטה שלפיו מתנהלים חייו של הנער בכל נקודת זמן. כאשר הניהול הוא חיצוני מרבית פעולותיו של הנער יכוונו באמצעות צוות המעון. כאשר הנער מפנים ומתקדם ביכולתו להפגין שיקול דעת ובחירה מושכלת יפחת באופן הדרגתי הניהול החיצוני וייתן מקום לניהול העצמי של הנער.

אלה מאופיינים ברמה גבוהה יחסית של תפקוד ורמת ההתנהגויות האנטי-סוציאליות וההתנהגויות המסכנות היא הנמוכה ביותר בהשוואה לבני הנוער המשולבים במרחבי הקידום והמגן. זהו מרחב ההתערבות שבו נעשה השימוש המועט ביותר בסמכות הכופה, גם אם שילובם במסגרת מחייב הליכים כופים באמצעות בתי המשפט. במערך העבודה במרחב השילוב מוקנית לבני הנוער המיידה הגבוהה ביותר של אחריות אישית, בחירה ועצמאות. הנערים השוהים בו עוברים הליכי חינוך וטיפול מעצימים. מרחב זה הוא המדמה בצורה הקרובה ביותר את מערך החיים הנורמטיבי ולכן מאפשר הן את התמיכה הרגשית הנחוצה והן את מרחב האימון, החיוני כל כך להתפתחות ולעצמאות, בקרב השוהים בו. בהיותו של מרחב השילוב מודל ההתערבות שהפער בינו לבין חיים בקהילה הוא הקטן ביותר - משך השהות בו יכול שיימשך זמן ארוך יחסית. בני הנוער ישהו במרחב זה עד שירכשו את המיומנויות, יכולות הבחירה ואורח ההתנהלות וההתנהגות הנדרשים מאזרחים מתפקדים ותורמים לסביבתם.

2.2.3 המרחב התפיסתי השלישי - ליווי בוגרי המעונות

הפרק הסוגר את מערך ההתערבויות הטיפוליות שנותנת חסות הנוער הוא ליווי בוגרי המעונות, הן בחזרתם לקהילת המוצא והן בשילובם בדירות הבוגרים, והוא המרחב התפיסתי השלישי.

בני נוער שישולבו במערך זה הם בוגרי מעונות חסות הנוער, שסיימו שהותם באחת מהמסגרות ושזכאים לסיוע נוסף, כנדרש בפרק ז', סעיפים 38-41 לחוק הנוער שפיטה, ענישה ודרכי טיפול. בבסיס ההתערבות עומדת ההנחה כי בני נוער אשר סיימו את פרק השהות במעונות רכשו את "ארגון הכלים" האישי הנחוץ לתפקוד תקין אך זקוקים לליווי מותאם ואינטנסיבי שיסייע להם בהליך שילובם בחיים בקהילה. התכנית מסייעת בהשתלבותם של בוגרי מעונות חסות הנוער בחברה באופן נורמטיבי, מתוך רכישת כישורי חיים ומיומנויות לניהול חיים עצמאיים. הבוגרים בוחרים בסיוע באופן רצוני, והקשר עם גורמי הליווי מתחיל כבר בעת שהותם במעונות.

בדירות הבוגרים מתגוררים צעירים, בוגרי מעונות בני 18 עד 24, שהם חסרי עורף משפחתי, מכל רחבי הארץ. הבוגרים שבדירות מנהלים אורח חיים עצמאי יחסית בצד הכוונה וסיוע. במהלך השהות בדירות מסייעים לבוגרים ברכישת מיומנויות של ניהול חיים עצמאיים בהדרגתיות ובתהליך השתלבות בקהילה, מתוך מתן סביבה מוגנת ותומכת.

3 המענים הניתנים והפער

3.1 מסגרות הטיפול (נתוני 2014)

רשות חסות הנוער מטפלת בכ-3,000 מתבגרים וצעירים בשנה, ב-61 מסגרות (בכלל זה מערך דירות הבוגרים).

סקירת השירותים החברתיים 2014

בלוח 1 שלהלן מוצגים נתונים על המענים הניתנים בפילוח של שדרת העבודה המרכזית בחדר מרחבי מגן, קידום ושילוב וכן מערך ההערכה והפנייה להמשך טיפול. כמו כן מוצגים המענים לבוגרי המעונות.

לוח 1 | נתונים על מעני רשות חסות הנוער

מס' חוסים על פני שנה	מס' מקומות	מס' מסגרות	סוג המסגרת
מסגרות קצרות טווח להערכה והפנייה להמשך טיפול			
243	84	2	מעונות להתערבות במשבר ואבחון, מהם אחד עם מרחב מגן
101	56	3	חלופות מעצר
1,258	122	7	בתים לנוער חסר קורת גג
*1,602	262	12	סה"כ במסגרות קצרות טווח
מרחבי טיפול ארוך טווח - שדרת העבודה המרכזית			
262	120	5	מרחב המגן - מעונות פנימייתיים עם מרחבי מגן
845	502	16	מרחב הקידום - מעונות פנימייתיים ובכללם שתי קהילות טיפוליות לנוער מכור
513	348	27	מרחב השילוב - הוסטלים בקהילה
*1,620	970	48	סה"כ במסגרות ארוכות הטווח
מענה לבוגרי המעונות			
27	24	1	מערך שש דירות בוגרים
**2,992	1,256	61	סה"כ בכלל המסגרות
250	250	במקום מגוריו של הבוגר	ליווי בוגרים - "מחסות לעצמאות"

* המספרים מייצגים את סך השהים השנתי בכל סוג מסגרת השייכת לשני מרחבי ההתערבות - מסגרות קצרות טווח ומסגרות טיפול ארוכות טווח, מבלי להתחשב במעבר חוסים ממסגרת אחת לאחרת במרחב זה.

** המספר קטן מסך בני הנוער שקיבלו טיפול בכל סוגי המסגרות בנפרד מכיוון שבמהלך שנה יכול נער להיות מטופל ביותר מסוג אחד של מסגרות הטיפול של רשות חסות הנוער.

3.2 ההמתנה לקליטה במעונות הנעולים ובמרכזי התערבות במשבר ואבחון

מכלל מעונות החסות - שישה הם מעונות נעולים, שני מעונות מיועדים להתערבות במשבר ואבחון (אחד מהם בתנאי נעילה) ושלושה הם חלופות מעצר.

מספר הממתינים¹² למעונות עומד על כ-370 בני נוער, לפרקי זמן שונים:

נערים - ממוצע ההמתנה להתערבות במשבר ואבחון הוא חמישה חודשים ממוצע המתנה למעונות נעולים - שמונה חודשים (למעט המגזר הערבי שבו אין המתנה);

נערות - ממוצע ההמתנה להתערבות במשבר ואבחון הוא ארבעה חודשים ממוצע ההמתנה למעון נעול - חודשיים (למעט המגזר הערבי שבו אין המתנה).

חשוב לציין כי בני נוער צעירים עד גיל 14 מקבלים קדימות בקליטות וכמו כן מתבצעות באופן רציף קליטות חירום.

זה שנים רבות שיש תקופת המתנה ניכרת טרם קליטתם של בני נוער במעונות הנעולים ובמעונות להתערבות במשבר ואבחון.

דוח מבקר המדינה 59 כ"ב לשנת 2008¹³ התריע על המתנה ארוכה למעונות הנעולים, למעונות המקיפים ולמעונות להתערבות במשבר ואבחון. המבקר התייחס להמתנה של שישה עד שמונה חודשים של 570 בני נוער וצוין בו כי למרות דוח המבקר לשנת 2001, שהתייחס להמתנה ארוכה, לא נעשו במהלך שבע השנים האחרונות צעדים משמעותיים כדי לקצרה.

בתי המשפט לנוער, בתי המשפט המחוזיים ואף בית המשפט העליון נדרשו כולם לנושא המחסור במקומות במעונות הנעולים. בהחלטות רבות, החל משנת 2006, מתייחס בית המשפט העליון למחסור במקומות במעונות הנעולים כאל תופעה שיש למגר אותה בגין הפגיעה הבלתי מידתית שהיא מהווה בהליכי הטיפול והשיקום של בני נוער, ובשל היותה תופעה שפוגעת באושיות הפעלתם של החוקים העוסקים בבני נוער עוברי חוק.¹⁴

¹² מספר הממתינים נכון ליום 13.8.15, בעוד שאר הנתונים המובאים בסקירה זו נכונים לשנת 2014.

¹³ דוח מבקר המדינה 59 כ"ב לשנת 2008 (שנת הכספים 2007). פורסם בשנת 2009. עמודים 909 עד 940.

¹⁴ ע"פ 4424/11 פלוני נגד מדינת ישראל - כ"ב שופט בית המשפט העליון, א. רובינשטיין מיום 16.4.12, ע"פ 4424/11 פלוני נגד מדינת ישראל - כ"ב שופטי בית המשפט העליון, מ. נאור, א. רובינשטיין וצ. זילברטל מיום 16.4.12, בש"פ 6147/12 פלוני נגד מדינת ישראל כ"ב שופט בית המשפט העליון א. רובינשטיין מיום 26.8.12.

בחרנו להביא את דבריה של כבוד שופטת בית המשפט העליון, עדנה ארבל מיום 1.1.13¹⁵

"עניין לנו במצב בלתי מתקבל על הדעת שלא ניתן להשלים איתו, מצב בו נער, שסיכויו להשתקם ולהפוך לאזרח מן השורה עדיין נראים טובים, ומוסכם על הכל כי המקום הראוי לו לעת הזו הוא מעון נעול שיהווה עבורו מסגרת חינוכית ושיקומית מתאימה, אך האפשרות להגיע למסגרת זו נמנעת מן הנער בשל מחסור במקומות פנויים במעון. בית משפט זה התריע על המצב שוב ושוב וקרא פעמים רבות לגורמים המוסמכים לעשות כל שניתן ומבלי להתמהמה, ולהביא לשינוי של מצב מקומם זה. ראו למשל את דבריו של השופט א' רובינשטיין בבש"פ 6718/06 פלוני נ' מדינת ישראל (פורסם בנבו), [10.9.2006]: "אציין כאן בצער, כי אין זו פעם ראשונה שבה נתקלתי בתור רב-חודשים למעון נעול. גם בצוק העתים, חשיבותם של מקומות מתאימים לטיפול לנוער היא עצומה, שכן הצלחה בטיפול ובשיקום של אדם צעיר אולי מצילה אותו מהרס חלילה, פשוטו כמשמעו". ראו גם את דבריה של השופטת א' חיות בע"פ 6381/11 פלוני נ' מדינת ישראל: "אכן, מצוקת המקום במעונות הנעולים בישראל היא בעיה כאובה ומוכרת ויש להצטער מאוד על כך שפתרונה מתמהמה, אף כי בית משפט זה עמד ושב ועמד בעבר על הפער הקיים בין מספר המקומות הפנויים במעונות אלה לבין צרכי ההשמה בפועל ועל כך שמצב דברים זה חוטא לעקרונות יסוד שהתווה המחוקק בעניין ענישת קטינים".

... אולם, לדאבון הלב, היחס בין כמות הקטינים הזקוקים למסגרת של מעון נעול לבין כמות המקומות בפועל אינה פרופורציונלית כלל ועיקר. משכך נאלצים בני נוער רבים להמתין חודשים ארוכים עד הגיע תורם להשתלב במסגרת שכזו, אם בכלל, בעודם סופגים את הנזקים הקשים הנובעים מעצם שהייתם במתקן מעצר כשכל יום סיכוייהם להשתקם נחלשים.

... אני תקווה כי גישה זו, הנובעת מכורח הנסיבות, יהא בה מסר מעשי לגורמים הרלוונטיים לפעול בהקדם לשינוי המצב העגום של מצוקת המקומות במעונות הנעולים לנוער, תוך הפניית משאבים לעניין חשוב זה ויפה שעה אחת קודם".

3.3 פיתוח מענים - תכנית תלת שנתית

כמענה לצורך במקומות נוספים במסגרות רשות חסות הנוער לשם מניעה של תקופות המתנה לקליטה בהן, החל המשרד לפעול להרחבת המענים בתכנית תלת שנתית. התכנון נסמך על הערכות זמן הקשורות בעיקר לתכנונים

¹⁵ בש"פ 9222/12 פלוני נגד מדינת ישראל כבוד שופטת בית המשפט העליון ע. ארבל מיום 1.1.13.

אדריכליים והנדסיים ולקבלת התרי בנייה. התכנית מפורטת להלן:

בשנת 2015: תוספת של 168 מקומות בשנה במעונות נעולים ופנימייתיים ו-80 מקומות בחלופות המעצר

- פנימיות - נפתחו שתי פנימיות חדשות לנערות (48 מכסות) וכן שתי פנימיות חדשות לנערים (48 מכסות). תוספת של 96 מקומות בשנה (מענים ארוכי טווח);
- מסגרת התערבות במשבר ואבחון בנעילה לנערות - נפתחה קבוצה נוספת במעון צופיה (12 מכסות). תוספת של 36 מקומות בשנה;
- חלופות מעצר - נוספו 16 מכסות במגזר הערבי והורחבו חלופות קיימות ב-16 מכסות נוספות. תוספת של 80 מקומות בשנה;
- מעון נעול לנערים - מבוצעת כעת הרחבה בשתי קבוצות נוספות לנערים יהודים (אחת בגילעם והאחרת במצפה ים) - 24 מכסות. תוספת של 36 מקומות בשנה;

בשנת 2016: תוספת של 156 מקומות בשנה במעונות נעולים, פנימייתיים ובשטח

- מסגרת התערבות במשבר ואבחון בתנאי שטח¹⁶ - קבוצה אחת (16 מכסות). תוספת של 48 מכסות בשנה;
- מסגרות התערבות במשבר ואבחון בנעילה לנערים - שתי קבוצות במעון נווה חורש (24 מכסות). תוספת של 84 מקומות בשנה;
- פנימייה לאוכלוסיית "תפר" בשיתוף אגף השיקום (נערים עם תפקוד קוגניטיבי גבולי) - פתיחת פנימייה חדשה משולבת (24 מכסות). תוספת של 24 מקומות בשנה (מענים ארוכי טווח).

בשנת 2017: תוספת של 234 מקומות בשנה במעונות נעולים ופנימייתיים

- מעון נעול לנערים - שלוש קבוצות בתנאי נעילה לנערים במעון בית הנער (36 מכסות). תוספת של 54 מקומות בשנה (לטווח ארוך ובינוני);
- מעון נעול לנערות - קבוצה נוספת במעון מסילה (12 מכסות). תוספת של 12 מקומות בשנה (ארוך טווח);
- מסגרות התערבות במשבר ואבחון בנעילה לנערות - שלוש קבוצות נוספות במעון צופיה (36 מכסות). תוספת של 108 מקומות בשנה;

¹⁶ על בסיס תפיסת ה-Wilderness Therapy.

- פנימייה לאוכלוסיית "תפר" עם מערך בריאות הנפש במשרד הבריאות - פתיחת פנימייה חדשה משולבת (24 מכסות). תוספת של 24 מקומות בשנה (מענים ארוכי טווח);
- מעון מקיף (נעול ופנימייתי) - הרחבה של קבוצות (נעולה ופתוחה, 24 מכסות) לנערים. תוספת של 36 מקומות בשנה.

4 כוח אדם

4.1 פרופיל העובדים בחסות

רשות חסות הנוער מאמינה כי עובדיה הם המשאב העיקרי בתהליך שיקומם של בני הנוער. לצוות העובדים הרב-מקצועי במעונות חשיבות רבה ביצירת אקלים חינוכי-טיפולי מותאם, שחשוב מאוד לשיקומם של בני הנוער. העבודה במעונות מתבצעת על פי עקרונות "הסביבה הטיפולית" שלפיה כל אנשי הצוות במעון חשובים להליך הטיפולי, ולכל אינטראקציה ומצב יש השלכות על הליכי השיקום, החינוך והטיפול.

אנשי צוות במסגרות טיפוליות חינוכיות-שיקומיות נדרשים ליכולת הכלה גבוהה של רגשות והתנהגויות. החניכים מעוררים אצל אנשי הצוות רגשות עזים של תוקפנות, חרדה, טינה, חמלה, רחמנות, כעס, וחיבה בו זמנית, בעצמות ובתדירות מהירה מאוד.¹⁷ מסיבה זו חשופים כלל אנשי הצוות לשחיקה בעבודה. המדריכים החינוכיים חשופים יותר משאר העובדים לעצמות רגשיות באינטנסיביות גבוהה, המובילים לשחיקה מואצת, ביחס לשאר אנשי הצוות.

המדריכים מתמודדים, ברוב המקרים, עם קבוצת חניכים מורכבת בלא נוכחות פיזית של אנשי צוות נוספים העובדים בעיקר בשעות הבוקר השגרתיות. סביבת העבודה של המדריך מזמנת אתגרים - משמרות, שעות בלתי שגרתיים, עבודה בשבתות ובחגים, מאמץ פיזי והתמודדות עם אירועי משמעת במהלך המשמרת. באירועי המשמעת המדריך נדרש לשימוש בסמכות רציונאלית מסוג "מתן הסברים" אשר מאפשרת יצירת יחסי אמון בעולם המבוגרים ומובילה לצמיחתם ולשיקומם של בני הנוער. השימוש בסמכות לא רציונלית מסוג "כוחניות" או "התעלמות" מצדו של המדריך עלולה להעצים את העוינות של החניכים כלפי עולם המבוגרים ולהתבצרות בתת התרבות העבריינית.¹⁸

חסות הנוער משקיעה מאמץ רב באיתור ובבחירה של אנשי הצוות בכדי להבטיח שאלה יהיו בעלי משאבי האישיות המתאימים לעבודה עם המתבגרים

¹⁷ ראובן, 2009

¹⁸ Hoffman, 1975

במעונות. מעבר למשאבים האישיים יש חשיבות לכך שסביבת העבודה תאופיין באכפתיות ובתמיכה ותקל על העומס הרגשי כך שאנשי הצוות יוכלו למצות את כישוריהם האישיים לטובת בני הנוער.¹⁹ אשר על כן, מערך ההכשרה וההדרכה הוא הכלי החשוב ביותר לתמיכה באנשי הצוות, לפיתוחם ולהבאה לכדי ביטוי מיטבי את הסינרגיה בין יכולותיהם של אנשי הצוות לסביבת העבודה במעון.

4.2 פיתוח כוח אדם

בבסיס תפיסת פיתוח כוח האדם עומדת הנחת היסוד שלפיה כל עובד הנמצא בקשר חינוכי-טיפולי עם בני הנוער השוהים במעונות חייב להיות מלווה מקצועית, משתתף במערך למידה ומודרך. הנחת יסוד זו נשענת על ההבנות שלהלן:

- מתבגרים נמצאים בשלב התפתחותי שבו העצמות הרגשיות והשינויים במצבי הרוח קיצוניים; השפעתם הרגשית של בני הנוער על אנשי הצוות גדולה מאוד וגם עימותים (כשמתקיימים) בין בני הנוער לאנשי הצוות הם נדבך חשוב בקשר הטיפולי;
- החוויות הקשות והבלתי נסבלות שחוו בני הנוער בביתם ומחוצה לו במשך שנים, חוויות שעיצבו חלק מאישיותם, הן חלק מהדיאלוג בין הצוות לבני הנוער. חוויות אלה קשות לאנשי הצוות כשם שהן קשות ובלתי נסבלות לבני הנוער ויש לאפשר את עיבודן בידי אנשי הצוות כך שאפשר יהיה להשתמש בהן כמנוף טיפולי;
- חלק ניכר מבני הנוער במעונות עברו עברות ופגעו באחרים ולפיכך מעוררים אנטגוניזם, כעס ואכזבה אצל אנשי הצוות. כדי לאפשר לצוות יכולת גילוי אמפתיה ומתן תחושה לבני הנוער שהם מקובלים ואהודים יש לסייע לאנשי הצוות בהדרכה ובליווי;
- חסות הנוער עוסקת במתן טיפול סמכותי כופה, שמעורר פעמים רבות התנגדות ודיאלוג מורכב בין בני הנוער שאיבדו את האמון בעולם המבוגרים ושאינם מעוניינים בטיפול, לבין אנשי הצוות. יש להיערך לדיאלוג זה כדי לאפשר התמודדות מקצועית באמצעות סמכות רציונאלית;
- בני נוער עם קשיים וחסכים לימודיים וחברתיים לאורך שנים הם מיואשים ומתוסכלים ואינם מאמינים ביכולתם להתקדם ולהשתנות;

¹⁹ כורזים, 2015

- בצוות העובדים ישנם עובדים מקצועיים ובלתי מקצועיים כאחד. יש שילוב בין הדיסציפלינות השונות, ואנשי הצוות יכולים לעבוד לבד או בשיתוף פעולה.

להלן ההכשרות וההדרכות הניתנות לצוותי המעונות:

מדריכים חינוכיים - מתחילים את עבודתם בימי תצפיות וחפיפה לתפקיד באמצעות רכזי קבוצות ועובדים ותיקים. קורסי הכשרה לתפקיד נערכים במהלך כל השנה והמדריכים החדשים משובצים בהם. בכל שנה נפתחות כמה הכשרות במחוזות השונים. אורך ההכשרה נע מ-30 שעות (להכשרה בסיסית - אוריינטציה לתפקיד) ועד 60 שעות (הכשרה והעמקה בתפקיד).

כל מדריך מקבל שעת הדרכה שבועית אישית מעו"ס הקבוצה וכן משתתף בישיבות הדרכה שבועיות.

עובדים סוציאליים - קורסי הכשרה (אוריינטציה לתפקיד לעו"סים חדשים) נערכים מדי שנה. כמו כן, נערכות הכשרות מתקדמות לתחומי התערבות ייעודיים והכשרה לתפקיד רכז טיפול במעון. ההכשרות מתבצעות ביחידות של ידע ופרקטיקום. אורך ההכשרות נע מ-60 שעות לאוריינטציה ועד 120 שעות לקורסים מתקדמים.

העו"סים במעונות מודרכים אחת לשבוע בהדרכה פרטנית חיצונית.

רכזים - קורסים נערכים בהתאם לצורך (אם יש רכזים חדשים). אורך ההכשרה נע מ-60 שעות עד 80 שעות והיא כוללת יחידות ידע ופרקטיקום. הרכזים במעונות מודרכים אחת לשבוע בהדרכה פרטנית וכן משתתפים בהדרכות קבוצתיות.

מנהלים - קורסים נערכים בהתאם לצורך (אם יש מנהלים חדשים). ההכשרה היא בהיקף של 120 שעות וכוללת יחידות ידע, מיומנויות ופרקטיקום. המנהלים במעונות מודרכים אחת לשבוע בהדרכה פרטנית וכן משתתפים בהדרכות קבוצתיות.

אמהות בית - קורסים נערכים בהתאם לצורך. ההכשרה היא בהיקף של 60 שעות.

ההכשרות לתפקיד כוללות, בין השאר, הכרות עם חוקי הנוער, חוק חסרי ישע וחובת דיווח, מערכת חסות הנוער, הקוד האתי, התייחסות לתחומי העבודה במעון בכלל זה הפעלת קבוצות וכלים יצירתיים, אפיוני גיל ההתבגרות ואפיוני בני הנוער במעונות, עבודה עם משפחות, סוגיות של מגדר ומגזר, התמודדות עם מצבי משבר והתערבות מכילה, סוגיות של התמכרויות ואלימות, ועבודה עם נפגעי תקיפה מינית.

הכשרה ופיתוח מתמשך של כוח האדם במעונות הם, כאמור, כלי עיקרי בהצלחת הטיפול בבני הנוער. חשוב לציין, כי בתקנות חוק הנוער שפיטה, ענישה ודרכי טיפול התשע"ד - 2014, (סעיף 14 (א) 3) אשר עודכנו ופורסמו ברשומות ב-30.1.14 הושם דגש רב על נושא זה ואף צוינו תחומי הכשרות עיקריים שחייבים להיות חלק ממערך ההכשרה של עובדי המעונות.

5 סיכום וכיוונים לעתיד

אחד מתפקידיה העיקריים של רשות חסות הנוער הוא קביעת מדיניות למתן מענים מותאמים לבני הנוער ויישומם. את המדיניות הזו בוחנת הנהלת החסות באורח תקופתי, ונבחנת מידת ההתאמה של המענה המוצע לצורכי האוכלוסייה. כך למשל פותח מערך השכלה נרחב במעונות לאחר שנמצא כי היבט זה הוא אחד מהמנבאים הטובים ביותר לשיקומם של בני הנוער.²⁰ לכן ומתוך חשיבה מקצועית מקיפה, נבחנות כיום שלוש תפיסות בסיסיות נוספות של חסות הנוער - תפיסת העבודה במרחב המגן, תפיסת ההתערבות ועבודת ההוסטלים במרחב השילוב, ותפיסת המעברים ממרחב אחד לאחר.

הרחבתם הצפויה של המעונות הנעולים הייתה אחד הגורמים המזרזים לבדיקת המענה הניתן במעונות הנעולים, מתוך שימת דגש על משך השהות במרחב המגן, הרחבת הבחירה האישית מתוך דיאלוג בונה, הבניית הצוות כדמויות יציבות ומיטיבות, החזות הפיזית של מבני המגן ועוד.

השינוי שתואר במאפייני אוכלוסיית בני הנוער המופנים לחסות מצריך בחינה והתאמה של המענים הניתנים בהוסטלים בקהילה מתוך בחינת מידת הממשקים עם הקהילה (פתיחות כנגד סגירות).

מודל המעברים שיש כיום שם דגש על התקדמותם של בני הנוער מהמרחב המגן דרך מרחב הקידום ועד מרחב השילוב. תפיסת עבודה זו גורסת כי ככל שבני הנוער יתנסו בתפקוד במרחב הקרוב ביותר לחיים נורמטיביים, יקל עליהם השילוב מחדש בקהילה. החיסרון בהעברת בני הנוער ממרחב אחד למשנהו הוא ביצירת שבר ברצף ההתקשרות שעלול לפגוע בשיקומם של בני הנוער.

צוותי עבודה של מטה חסות הנוער, בצד אנשי מקצוע נוספים שאמונים על טיפול ושיקום בני נוער, יושבים על המדוכה כדי לבחון תפיסות אלה ולהצביע על שינויים נדרשים ושיפור המענה המוצע לבני הנוער במעונות החסות.

²⁰ כהן-מורנו ואחרים, 2012

רשימה ביבליוגרפית

חוקים ופסקי דין

- מדינת ישראל - חוק הנוער (טיפול והשגחה), תשי"ד - 1960
- מדינת ישראל - חוק הנוער (שפיטה, ענישה ודרכי טיפול), תשל"א - 1971
- ע"פ 4424/11 פלוני נגד מדינת ישראל - כבוד שופט בית המשפט העליון, א. רובינשטיין מיום 16.4.12
- ע"פ 4424/11 פלוני נגד מדינת ישראל - כבוד שופטי בית המשפט העליון, מ. נאור, א. רובינשטיין וצ. זילברטל מיום 16.4.12
- בש"פ 6147/12 פלוני נגד מדינת ישראל - כבוד שופט בית המשפט העליון א. רובינשטיין מיום 26.8.12
- בש"פ 9222/12 פלוני נגד מדינת ישראל - נדון בפני כבוד שופטת בית המשפט העליון, ע' ארבל מיום 1.1.13

פרסומים

- כאהן-סטרבצ'נסקי, פי ולוי, די (2011). מאפיינים וצרכים של הקטינים המטופלים בשירות המבחן לנוער. ירושלים: מאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל.
- כהן-מורנו, ר', צבע, י', פלדמן, ק' ושיף, מ' (2012). מעקב אחר ילדים ובני נוער ששהו בטיפול רשות חסות הנוער במשרד הרווחה והשירותים החברתיים. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- כורזים, מ' וניר, ש' (2015). תחלופת מדריכים חינוכיים במסגרות חוץ-ביתיות של רשות חסות הנוער: מאפיינים וסיבות. ירושלים: מאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל.
- מדינת ישראל - מבקר המדינה - דוח מספר 59 ב' לשנת 2008 (שנת הכספים 2007). פורסם בשנת 2009.
- ראובן, י' (2009). אקלים ארגוני במוסדות תקון לנוער ואלומות מדריכים חינוכיים כלפי חניכים במהלך מפגשי משמעת. אלימות, כרך ב' (1).
- אמינות - העמותה הישראלית לטיפול באלימות בחברה.

Hoffman, M. (1975). Moral internalization, parental power and the nature of parental, child Interaction. *Developmental Psychology*, 11, 228-229.

Maslow, A. H. (1943). A Theory of human motivation. *Psychological Review*, 50, 370-396.